

सामुहिक निसर्ग संवर्धन (Community
Nature Conservancy) निर्माण
करण्याकरीता मार्गदर्शक सूचना

महाराष्ट्र शासन
महसूल व वन विभाग
शासन परिपत्रक क्रमांक - डब्ल्युएलपी ०३१५/प्र.क्र.५६/फ-१
मंत्रालय, मुंबई - ४०००३२.
दिनांक : २१ ऑक्टोबर, २०१५.

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्र राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्राच्या २०.०४ टक्के क्षेत्र वनाखाली आहे. राष्ट्रीय वननिती १९८८ नुसार पर्यावरण संतुलन, नैसर्गिक वारशाचे संवर्धन व परिस्थितीकीय सेवा अबाधित ठेवणे याकरीता भौगोलिक क्षेत्राच्या ३३ टक्के क्षेत्र वृक्षाच्छादित असणे आवश्यक आहे. तद्वतच जैविक संसाधनांचे संवर्धन योग्यरीत्या होण्याकरीता भौगोलिक क्षेत्राच्या ५ टक्के क्षेत्र संरक्षित क्षेत्राखाली असणे आवश्यक आहे.

महाराष्ट्र शासनाने राज्यात ६ राष्ट्रीय उद्याने, ४८ अभयारण्ये व ४ संवर्धन क्षेत्रे अशा ५८ संरक्षित क्षेत्रांचे जाळे निर्माण केले आहे. त्यांचा विस्तार १००६८.४२ चौ.किमी (भौगोलिक क्षेत्राच्या ३.२७ टक्के क्षेत्र) आहे. संरक्षित क्षेत्राखालील क्षेत्र भौगोलिक क्षेत्राच्या ५ टक्क्यांपर्यंत आणण्यासाठी आणखी बरेच क्षेत्र संरक्षित क्षेत्राखाली असणे आवश्यक आहे, तथापि विकासात्मक कामांचा दबाब, संरक्षित क्षेत्रावरील वन्यजीवविषयक तरतूदींमुळे स्थानिक लोकांचा विरोध या कारणांमुळे मोठ्या प्रमाणावर क्षेत्र संरक्षित क्षेत्र म्हणून अधिसूचित करणे अडचणीचे झाले आहे.

संरक्षित क्षेत्रालगतच्या वनेतर खाजगी क्षेत्रात वन्यप्राण्यांकडून मनुष्यहानी, पशुधन हानी, पीक हानीच्या घटना जास्त प्रमाणात होत असल्याने त्या क्षेत्रात मानव-वन्यजीव संघर्षाची तीव्रता अधिक आहे. सदर नुकसानीची भरपाई करण्यासाठी शासनाकडून आर्थिक सहाय्य दिले जाते. परंतु, त्यालाही काही मर्यादा आहेत. त्यासाठी या क्षेत्रातील खाजगी जमीन मालकांना शेतीऐवजी इतर किफायतशीर पर्यायी जमीन वापर संधी उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. संरक्षित क्षेत्रातील वन्यप्राण्यांच्या सान्निध्याचा फायदा घेऊन निसर्ग पर्यटनात स्थानिकांना सहभागी करून घेण्यास वाव आहे. निसर्ग पर्यटन माध्यमातून उपजीविकेचे साधन उपलब्ध करून दिल्यास वन, वन्यजीव संवर्धन तसेच जमीन मालकाचे हित साध्य करता येईल. त्यासाठी खाजगी जमिनीवर पारंपारिक शेती न करता वानिकीच्या दृष्टीने महत्वाची कामे जसे की नैसर्गिक पुनरुत्पत्ती, कुरण विकास यासारखी वन्यजीव अधिवासाच्या विकासाची कामे घेण्यास प्रोत्साहित केल्यास वन्यप्राणी अशा अधिवासांकडे आकृष्ट होतील. ह्या क्षेत्रात येणारे वन्यप्राणी पाहण्यासाठी वन्यजीव (संरक्षण) अधिनियम १९७२ च्या तरतूदींना कोठेही बाधा न येता पर्यटकांसाठी थोड्याफार सुविधा निर्माण केल्यास संरक्षित क्षेत्राबाहेर निसर्ग पर्यटनाचा सशक्त पर्याय निर्माण होऊ शकतो व शेतीचे उत्पन्न न मिळाल्याने होणाऱ्या आर्थिक नुकसानाची भरपाई होऊ शकेल. सदर निसर्ग संवर्धनात वैयक्तिकरीत्या किंवा सामुहिक स्वरूपात ग्रामस्थांना सहभागी होता येईल. सामुहिक निसर्ग संवर्धन (Community Nature Conservancy) ही

संकल्पना प्रायोगिक तत्वावर राबवण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती. सामुहिक निसर्ग संवर्धनाच्या माध्यमातून संरक्षित क्षेत्रालगतच्या क्षेत्रात निसर्ग संवर्धन व निसर्ग पर्यटनास प्रोत्साहन देण्याकरीता खालीलप्रमाणे सर्वसाधारण मार्गदर्शक सूचना निर्गमित करण्यात येत आहेत-

मार्गदर्शक सूचना :-

खाजगी मालकीच्या जमिनी वन्यजीव अधिवासासाठी वापरण्यास प्रोत्साहन

१. जमीन मालक वैयक्तिक किंवा सामुहिकरीत्या स्वखुशीने आपल्या जमिनीचा वापर वृक्ष लागवड / वैरण विकास/ निसर्ग संवर्धनाकरीता करू शकतात व वन्यप्राण्यांना संरक्षण व खादय उपलब्ध होईल असा वन्यजीव पोषक अधिवास विकास करू शकतात. मात्र वृक्ष लागवड करताना फक्त स्थानिक प्रजातीच लावल्या जातील.
२. राज्यातील व्याघ्र प्रकल्प क्षेत्र संचालकांच्या अधिनस्त व्याघ्र प्रकल्प तसेच क्षेत्राव्यतिरीक्त इतर अभयारण्य / राष्ट्रीय उद्यानालगतच्या खाजगी जमिनीवर खाजगी कंपनी/कंपनी समूह/कॉर्पोरेट सेक्टर निसर्ग संवर्धन कामे करू शकतील मात्र प्रतिष्ठानाच्या स्वतःच्या निधीतून त्यांना अर्थ सहाय्य हवे असल्यास त्यांना स्थानिक व्यक्तीशी भागीदारी करणे तसेच ह्यातून निर्माण होणारा ८० % रोजगार स्थानिकांना उपलब्ध करून द्यावा लागेल.
३. स्थानिक किंवा स्थानिकांशी भागीदारी असणाऱ्या निसर्ग संवर्धन व्यवस्थापनाकरीता व्याघ्र प्रकल्प क्षेत्रात प्रवेशासाठी असणाऱ्या कोट्यातून कमाल १०% पर्यंत एकत्रित कोटा राखून ठेवता येईल.
४. वन्यप्राण्यांचा अधिवास विकसित करतांना नैसर्गिक पाण्याचा स्रोत उपलब्ध असल्यास त्याचे जतन करावे. पिण्याच्या पाण्याची टंचाई असल्यास नैसर्गिक स्रोत तयार करता येतील.
५. सदर क्षेत्रात वन्यजीवांचा वावर नैसर्गिक पध्दतीने होण्याकरीता उचित व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे. परंतु कृत्रिम कार्यवाही जसे की आमिष ठेवणे, चाटण तयार करणे(Bait, salt licks) ह्यास मनाई राहिल.
६. व्याघ्र प्रकल्पाच्या बफर क्षेत्रात किंवा त्या बाहेरील प्रादेशिक वनक्षेत्रातील सद्यस्थितीतील निसर्ग पायवाटा किंवा रस्त्यावरून पर्यटकांना नेण्यास निसर्ग व्यवस्थापनास मुभा राहिल. मात्र नव्याने पायवाटा किंवा रस्ते तयार करण्यास मनाई राहिल.
७. परिस्थितीकीय विकास कार्यक्रम, डॉ.श्यामाप्रसाद मुखर्जी जन वन विकास योजना व निसर्ग पर्यटन विकास कार्यक्रमांतर्गत लाभार्थी निवड करतांना निसर्ग संवर्धन करणाऱ्या स्थानिक लोकांना प्राधान्य देण्यात येईल.

पर्यटन व निवास सुविधा

८. निवास व निसर्ग पर्यटन सुविधांकरीता विहित पध्दतीनुसार प्रचलित नियमानुसार संबंधित यंत्रणांची परवानगी घेणे आवश्यक राहिल. निसर्ग संवर्धन क्षेत्रातील फक्त इमारती असलेल्या मर्यादित क्षेत्राला जाळीचे (chain link) कुंपण करता येईल, मात्र इतर क्षेत्र वन्यजीवांच्या संचारासाठी मोकळे ठेवावे.
९. सर्व सांडपाणी प्रक्रिया करून वनीकरणासाठी वापरणे अनिवार्य राहिल. सर्व ओला कचरा, टाकाऊ खाद्य पदार्थांची विल्हेवाट लावण्यासाठी कंपोस्टिंग करणे अनिवार्य राहिल. तसेच सर्व प्लास्टिकचा पुनर्वापर (recycling) करणे अनिवार्य राहिल.

वन्यजीव सुरक्षिततेसाठी घ्यावयाची काळजी

१०. निसर्ग संवर्धन क्षेत्रात वन्यजीवांना प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरीत्या हानी पोहचवणारे कोणतेही कृत्य करणे मनाई राहिल.
११. वन्यजीव (संरक्षण) कायदा, १९७२ व अनुषंगिक इतर कायदांच्या तरतूदींचा भंग होणाऱ्या कोणत्याही कृत्यास सदर क्षेत्राचे मालक वा व्यवस्थापन करणारे त्यांचे प्रतिनिधी जबाबदार राहतील. वन्यजीव शिकार / मृत्यु प्रकरणाबाबत ते तातडीने जवळच्या वन्यजीव अधिकाऱ्यांना सूचना देतील.
१२. निसर्ग संवर्धन क्षेत्रात मांसभक्षी वन्यप्राण्यांचा संचार होत असल्याचे समजल्यानंतर संबंधित व्यवस्थापकांनी त्याबाबत नजीकच्या वन्यजीव कर्मचाऱ्यास / अधिकाऱ्यास दर आठवड्याला माहिती देणे उचित राहिल.
१३. निसर्ग संवर्धन क्षेत्रात दिवसा किंवा रात्री होणाऱ्या मानवी हस्तक्षेपामुळे वन्यप्राण्यांच्या संचारात बाधा निर्माण होणार नाही याची दक्षता घेणे आवश्यक आहे.
१४. निसर्ग संवर्धन क्षेत्रात वन्यप्राण्यांचे संचाराविषयी तसेच मेलेल्या वन्यजीव किंवा मारलेल्या पाळीव जनावरांवर येणाऱ्या वन्यप्राण्यांचे कॅमेरा ट्रॅप किंवा सीसीटीद्वारे संनियंत्रण करावयाचे झाल्यास त्याचा वन्यजीवांना त्रास होईल किंवा त्यांना धोका पोचणार नाही ह्याची खबरदारी घेणे आवश्यक राहिल. तसेच असे संनियंत्रण करावयाचे असल्यास त्याची लेखी सूचना नजीकच्या संबंधित वन्यजीव व्यवस्थापकांना देणे बंधनकारक राहिल.

आर्थिक बाबी विषयक तरतूद

१५. राज्यातील व्याघ्र संवर्धन प्रतिष्ठान आपल्या कार्यक्षेत्रात किंवा क्षेत्र संचालक यांचे अधिनस्त इतर अभयारण्य / राष्ट्रीय उद्यानालगतच्या खाजगी जमिनीवर निसर्ग संवर्धन कामे करण्यासाठी देणगी प्राप्त झाल्यास क्षेत्र संचालक स्विकार करू शकतील. मात्र ही बाब व्याघ्र संवर्धन प्रतिष्ठानाच्या नियामक मंडळाच्या आगामी बैठकीत मंडळाच्या निदर्शनास आणली जाईल. देणगीचा स्रोत विदेशी असल्यास ती स्विकारताना नियमानुसार सर्व परवानग्या घेणे आवश्यक राहिल, तसेच FCRA मार्गदर्शक सूचनांनुसार कार्यवाही करणे आवश्यक राहिल. ज्या व्यक्ती/संस्थेविरुद्ध वन वा वन्यजीव विषयक गुन्हा सिध्द झाला असेल अशा व्यक्ती/संस्थांकडून देणगी घेण्यात येऊ नये.
१६. क्षेत्र संचालक निसर्ग संवर्धन व निसर्ग पर्यटन विकासासाठी विहित कामे प्रतिष्ठानाच्या वार्षिक अर्थसंकल्पात समाविष्ट करून मंजूरी प्राप्त करून देणगीचा विनियोग करून कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करू शकतील.
१७. क्षेत्र संचालक शक्यतोवर वर्षाच्या सुरवातीस वर्षभरात मिळणाऱ्या संभाव्य देणगी रक्कम विचारात घेऊन वर्षभराचे नियोजन करतील व त्याचा आराखड्यात समावेश करून व्याघ्र संवर्धन प्रतिष्ठान नियामक मंडळाची मान्यता घेतील. मात्र वर्षाच्या मध्यावधीत काही देणगी मिळाल्यास त्याचा स्विकार करून मार्गदर्शक सूचनांचा अवलंब करून त्याचा विनियोग करतील व त्याबाबत नियामक मंडळाच्या आगामी बैठकीत नोंद घेतली जाईल.
१८. व्याघ्र प्रतिष्ठानाच्या उत्पन्नातून मिळणाऱ्या निधीचा विनियोग फक्त स्थानिकांनाच प्रोत्साहनपर रक्कम देण्याकरता केला जाईल. मात्र निसर्ग संवर्धनासाठीच व्याघ्र संवर्धन प्रतिष्ठानाला मिळालेल्या देणगी रकमेचा विनियोग करायला हे बंधन राहणार नाही.
१९. स्थानिकांना व्याघ्र प्रतिष्ठानाकडून अर्थ सहाय्य हवे असल्यास त्यांना ह्या शासन परिपत्रकातील मार्गदर्शक सूचना मान्य असल्याबाबत क्षेत्र संचालक ह्यांच्याशी करारनामा करणे बंधनकारक राहिल. सदर करारनाम्यास क्षेत्र संचालक मान्यता देतील.
२०. क्षेत्र संचालक संबंधित जमीन मालक/ समूहाला त्या जमिनीतून मिळणाऱ्या शेतीच्या उत्पन्नासंदर्भात सदर क्षेत्राची मागील तीन वर्षांची उत्पादकता, प्रचलित बाजारभावाबाबत कृषि विभागाकडून माहिती घेऊन प्रति हेक्टरी अपेक्षित उत्पन्नाचा अंदाज घेतील. त्यानुसार जमीन मालक/ समूहाने निसर्ग संवर्धनासाठी शेतीचा त्याग केल्याने होणाऱ्या नुकसानीपोटी दुप्पट प्रोत्साहन रक्कम मंजूर करू शकतील. सदर रक्कम दरवर्षी देता येईल किंवा एक विशिष्ट रक्कम गुंतवून (Annuity) त्याच्या व्याजातून ही भरपाई करता येईल. दहा वर्षांपर्यंत

यशस्वीरीत्या अंमलबजावणी केल्यास संबंधित जमीन कायम वन्यजीव अधिवासासाठी उपलब्ध राहिल ह्या अटीवर ही ठेव रक्कम संबंधित जमीन मालकास देता येईल.

२१. व्याघ्र संवर्धन प्रतिष्ठान नियामक मंडळ निसर्ग संवर्धन कार्यक्रमात सहभागी झालेल्या जमीन मालक/ समूहाच्या कामगिरीचा दरवर्षी आढावा घेतील.
२२. क्षेत्र संचालक सदर कार्यक्रमाच्या कामगिरीबाबत विश्लेषणात्मक अहवाल तयार करून व्याघ्र संवर्धन प्रतिष्ठान नियामक मंडळाच्या बैठकीपुढे सादर करतील.
२३. प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव) निसर्ग संवर्धन कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीचा नियमितपणे आढावा घेऊन शासनास त्रैमासिक अहवाल सादर करतील.

सदर शासन परिपत्रक महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आले असून त्याचा संकेतांक २०१५१०२११५०५१४४५१९ असा आहे. हा आदेश डिजिटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(अरविंद आपटे)

विशेष कार्य अधिकारी
महसूल व वन विभाग.

प्रतिलिपी माहिती व उचित कार्यवाहीसाठी :-

१. मा.मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई यांचे प्रधान सचिव.
२. मा.मंत्री (वने), महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई यांचे खाजगी सचिव.
३. मुख्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, मुंबई.
४. अपर मुख्य सचिव, वित्त विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
५. अपर मुख्य सचिव, नियोजन विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
६. अपर मुख्य सचिव (कृषी), कृषी व पदुम विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
७. प्रधान सचिव (महसूल), मंत्रालय, मुंबई.
८. सचिव (मदत व पुनर्वसन), महसूल व वन विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
९. महासंचालक, माहिती व प्रसिध्दी महासंचालनालय, मंत्रालय, मुंबई.
१०. प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन बल प्रमुख), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर.

- ११.प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर.
- १२.अपर प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव), पश्चिम, मुंबई/ पूर्व नागपूर/ नाशिक
- १३.मुख्य वन संरक्षक व क्षेत्र संचालक, ताडोबा-अंधारी/मेळघाट/पेंच/सह्याद्री व्याघ्र प्रकल्प
- १४.मुख्य वनसंरक्षक (प्रादेशिक), सर्व
- १५.मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव), पुणे
- १६.वन संरक्षक व क्षेत्र संचालक, नवेगाव-नागझिरा व्याघ्र प्रकल्प
- १७.वनसंरक्षक (वन्यजीव) नाशिक/ठाणे
- १८.उप वनसंरक्षक (प्रादेशिक), सर्व
- १९.उपवनवनसंरक्षक (वन्यजीव),
- २०.महालेखापाल-१/२ (लेखा परीक्षा /लेखा व अनुज्ञेयता), महाराष्ट्र राज्य , मुंबई / नागपूर
- २१.कृषी, पशुसंवर्धन, दुग्धविकास व मत्स्यव्यवसाय विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
- २२.प्रसिध्दी व माहिती अधिकारी (वने), महाराष्ट्र राज्य, नागपूर
- २३.वन कक्षातील सर्व कार्यासने, महसूल व वन विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
- २४.निवड नस्ती, फ-१ कार्यासन, महसूल व वन विभाग, मंत्रालय, मुंबई.